

Kazimieras Gaivenis – lietuvių kalbos puoselėtojas

RASUOLĖ VLADARSKIENĖ

Vilniaus Gedimino technikos universitetas

ESMINIAI ŽODŽIAI: leksika, terminologija, kalbos norminimas, kalbos rekomendacijų sklaida

Kazimieras Gaivenis į lietuvių kalbotyros istoriją įėjo kaip vienas žymiausių lietuvių terminologų. Su šiuo kalbininku siejamas XX a. antros pusės lietuvių terminologijos tvirtėjimas, terminų žodynų rengimas, terminų tvarkybos reikalai, taip jis pristatomas ir *Visuotinėje lietuvių enciklopedijoje* (VLE VI), ir *Lietuvių kalbos enciklopedijoje* (LKE 2008: 180), ir Algirdo Sabaliausko *Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorijoje* (2012: 233–235), ir kituose leidiniuose. Šis darbo baras jam buvo svarbiausias, čia jis daugiausia ir nuveikė. 2003 metais išleistoje K. Gaivenio bibliografijos rodyklėje (KG 2003) išrikiuoti gausūs jo skelbiniai liudija šio kalbininko įvairiapusiškumą ir kartu kryptingumą. Visi jo darbai sukosi apie terminiją ir tai, kas su ja siejasi: leksiką, sintaksę, kirčiavimą ir tartį, vardyną, mokslo ir kanceliarinę kalbą, vertimą.

Ir svarstydamas terminologijos teorines problemas, ir praktinius terminų tvarkybos reikalus, K. Gaivenis pirmiausia buvo lietuvių kalbos puoselėtojas. Straipsnyje aptariama šio terminologo lietuvių kalbos norminamoji ir šviečiamoji, ugdomoji veikla.

K. Gaivenis buvo darbštus kalbos kultūros darbininkas. Ir ne tik todėl, kad *Kalbos kultūros* leidiniui parašė apie 60 straipsnių, prisidėjo prie leidinio rengimo ir buvo ilgametis jo redaktorių kolegijos narys. Kalbos kultūra K. Gaiveniui rūpėjo visą laiką, visą savo gyvenimą tam ir paskyrė, kad kalba būtų kuo kultūringesnė, kad žmonės žinotų kalbos teikiamas galimybes ir mokėtų jomis tinkamai naudotis. Jam buvo svarbu ne tik lietuvių kalbos taisyklingumas, tinkamai sudaryti terminai, bet ir kalbos vaizdingumas, patrauklumas, tikslumas, aiškumas, kalbos estetikos, taip pat ir etinės savybės – kalbos etiketas.

Nuo 36 iki 74 sąsiuvinio (1979–2001 m.), t. y. 23 metus, K. Gaivenis buvo žurnalo *Kalbos kultūra* redaktorių kolegijos narys. Tuo metu šio leidinio paskirtis ir uždavinys buvo tobulinti ir gerinti gimtąją kalbą, kad ji galėtų kuo geriausiai tenkinti visuomenės poreikius. *Kalbos kultūra* nustatė ir įtvirtino pokario metų lietuvių bendrinės kalbos norminimo kryptis ir kalbos kultūros darbo pobūdį. Tai buvo pirmas pokario Lietuvoje pradėtas leisti periodinis leidinys, skirtas kalbos praktikai. Rašinių pobūdį lėmė vienas iš svarbiausių tuometinių *Kalbos kultūros* uždavinių – teikti kalbos konsultacijas visuomenei kiek galint populiariesne, prieinamesne ir suprantamesne forma (Kniūkšta 2002). Šio leidinio bendradarbių ir autorių skleidžiamos idėjos buvo priimtinos K. Gaiveniui, todėl jis noriai dalyvavo kalbos kultūros veikloje.

Pirmoji jo publikacija *Kalbos kultūroje* – straipsnis „Nominatyvinių padalyvinių konstrukcijų vartosenos netikslumai“ išspausdintas ketvirtame sąsiuvinyje 1963 metais, tai buvo vienas iš pirmųjų jo straipsnių, kitame – penktame sąsiuvinyje pasirodė jau du jo straipsniai, ir taip nuolat kasmet po kelis straipsnius trisdešimt metų, kol 1994 metais buvo pradėtas leisti atskiras terminologijos žurnalas.

Daugiausia kalbininko straipsnių (per 33), skelbtų *Kalbos kultūroje*, savaime suprantama, buvo skirta terminijai – čia jis svarstė bendrąsias terminologijos problemas ir praktinius sudėtinių terminų sandaros, pavadinimų taisyklingumo, terminų vertimo klausimus. Tačiau vien terminologija K. Gaivenis nesiribojo. Lygiai taip pat jo, kaip kalbos kultūrininko, veikla nesiribojo *Kalbos kultūros* žurnalu. Apie kalbą jis rašė ne tik kalbos mokslo ir praktikos žurnaluose, bet ir kituose leidiniuose, skirtuose įvairiausiems skaitytojams: bendruosiuose leidiniuose *Vakarinės naujienos*, *Lietuvos rytas*, *Nemuno kraštas*, *Gimtasis kraštas*, *Kalba Vilnius*, *Tarybinė moteris*, *Moteris*, *Tarybų darbas*, *Laikas ir įvykiai*, gimtojo Utenos rajono laikraštyje; profesiniuose leidiniuose *Žemės ūkis*, *Kooperatininkas*, *Savininkas*, *Tarybinė mokykla*, *Bibliotekų darbas*, *Statyba ir architektūra*, *Sportas*, *Mūsų gamta*, *Mūsų sodai*, *Sveikatos apsauga*, *Lietuvos fizikos rinkinys*, *Fizikų žinios*; kultūriniuose leidiniuose *Literatūra ir menas*, *Kultūros barai*, *Pergalė*; mokslu besidomintiems skirtuose leidiniuose *Mokslas ir gyvenimas*, *Mokslas ir technika*, *Už tarybinį mokslą* (Kaunas), *Mokslas Lietuva*; mokslieviams skirtuose leidiniuose *Lietuvos pionierius*, *Moksleivis*. Iš tokios leidinių gausybės ir įvairovės matyti, kad visa savo veikla K. Gaivenis stengėsi kuo daugiau prisidėti prie visuomenės švietimo, jos kalbos jausmo

ugdymo, todėl siekė, kad jo žodis pasklistų kuo plačiau, kuo daugiau įvairių profesijų žmonių pasiektų ir kuo didesnę poveikį jiems darytų.

Reikia paminėti keletą dalykų, kurie krenta į akis vartant K. Gaivenio parašytus darbus, kuriuose teikiamos kalbos rekomendacijos.

Kaip jau minėta, daugiausia kalbininkas rašė terminologijos ir terminų tvarkybos klausimais, pirmiausia tais, kuriuos matė tuo metu esant svarbius, nemaža dalis jo straipsnelių atsirado dėl to, kad buvo teiraujamosi atsakymo į vieną ar kitą kilusį neaiškumą. Lietuvių kalbos ir literatūros institutas (nuo 1990 m. – Lietuvių kalbos institutas) iki 1995 m., kol visuomenę konsultuoti pradėjo Valstybinės lietuvių kalbos komisijos darbuotojai, teikė konsultacijas kalbos klausimais institucijoms ir asmenims telefonu. Labai dažnai buvo kreipiamasi dėl terminų, todėl Instituto terminologams išties teko nemažai papildomai dirbti. K. Gaivenis dėl terminų tinkamumo mielai patardavo ir interesantams, ir jaunesniems kolegoms.

K. Gaivenis nagrinėjo ne tik terminijos, bet ir kitas leksikos problemas. Turėdamas puikų kalbos jausmą, kalbininkas atkreipdavo visuomenės dėmesį į ypatingesnius leksikos reiškinius, kurie galėtų ją klaidinti ir kenkti kalbos kultūrai. Antai viename straipsnyje perspėja apie klastingus žodžius – paronimus, kurie nusako visai skirtingus dalykus, bet skamba labai panašiai. Tokie žodžiai suklaidina ne tik moksleivius, bet ir patyrusius spaudos darbuotojus, jis atkreipia dėmesį į žodžių junginį *šokti pasiutišką sambo*, nes *sambo* yra saviginos rūšis, jį taiso pasakymu *šokti pasiutišką sambą*; pataria nepainioti žodžių *afektas* ir *efektas*, *kompanija* ir *kampanija* reikšmių (Gaivenis 1980). Kalbininką traukė leksikos įdomybės, savo pastebėjimais apie žodžių margumynus su skaitytojais pasidalijo knygelėje *Margas žodžių pasaulis*, apie žodžių įvairovę jis rašė: „[ž]odžiai gali būti slapūnai ir klastūnai. Šalia aiškių ir vienareikšmių žodžių kalboje gyvuoja ir šimtų šimtai asociatyviai klaidžių žodžių. Kartais jie būna įdomūs, o kartais – skaudžiai pamokantys“ (Gaivenis 1987a: 79). Būtent tokių žodžių klastą jis kalbos vartotojams ir atskleisdavo, mokė, kaip nepakliūti į žodžių spąstus.

K. Gaivenis ypač daug dėmesio skyrė vertimų tikslumui, straipsnyje „Keletas leksinių netikslumų prozos vertimuose“ piktinosi net patyrusių vertėjų netinkamai parinktais botanikos ir zoologijos terminais. Pateikė pavyzdį iš I. Bunino apysakos *Mitios meilė* vertimo: „*aksominės juodai raudonos širšės rūpestingai knisosi žieduose...* Širšės, arba vapsvos, – dryžos kaip zebrai ir žieduose iš viso nesiknaisioja. Žvilgterėjus į originalą,

darosi aišku, kad tai *имели*, ir reikėjo versti *samanės* arba *kamanės*.“ Toliau šiame straipsnyje argumentuotai kritikuojami ir kiti nepavykę tiksliai išversti terminai, vertėjams patariama atsižvelgti į mokslinę terminiją bei nomenklatūrą, nurodoma, kad netiksliai išversta *pilkujų strazdų*, nes sudėtinio rūšinio termino *pilkieji strazdai* ornitologai nevartoja, kadangi savotiškai pilki taip pat yra ir strazdas giesmininkas, ir amalinis strazdas. Apysakoje reikėjo versti *smilginių strazdų*. Atkreipdamas dėmesį į vertimo netikslumus, kalbininkas ne tik cituoja žodyną apibrėžtis, bet ir kartu moko skaitytojus jais naudotis, ypač kai žodis yra daugiareikšmis ar vartojamas frazeologizme, kad vietoj *prieblandos* neatsirastų *sąlygiška tamsa, o putojanti gira* nevirstų *rūgščiais kopūstais* (Gaivenis 1966a: 25–28).

Būdamas terminologas labai gerai išmanė terminų ypatumus ir matė, kaip jie skverbiasi ir į bendrąją vartoseną, čia jis irgi matė tam tikrą pavojų. Straipsnyje „Keletas pastabų dėl techninių terminų ir profesionalizmų vartojimo perkeltine reikšme“ (Gaivenis 1966b: 55–56) autorius nurodo, kad techninių terminų vartojimas perkeltine reikšme turi būti skaitytojui lengvai suvokiamas ir logiškai pateisinamas, t. y. motyvuotas, pvz.: „Gerai, kad mūsų poetai pagaliau išlaisvino energiją, glūdėjusią minties atomoose <...> Šioje knygoje yra ir daugiau šalto grožėjimosi originaliai sukonstruotu vaizdu“. Tačiau peikia tokius atvejus, kai terminai temdo sakinio mintį ir yra vartojami nepagrįstai, pvz.: „Mintis čia nebeturi poetinės spyruoklės“.

Terminai yra vartojami mokslo kalboje, K. Gaiveniui buvo labai svarbu ir kokiame kontekste, kokiuose sakiniuose terminai atsidurs. Puikiai suvokdamas, jog vien taisyklingų terminų neužtenka, kad mokslo kalba plėtotųsi, rašė ir apie mokslo kalbos dėsningumus apskritai, ir apie kitus konkrečius dalykus, nuo kurių priklauso mokslo kalbos būklė, patarė, kaip tinkamai derinti lotyniškus ir lietuviškus terminus, kaip skaitmenimis žymėti daiktų kiekį ar eilę; mokė kelintinių skaitvardžių formų, taisyklingai perskaityti laipsniais pakeltus skaičius. Pripažino, kad mokslo veikalų kalba turi nemaža savitų ypatybių.

K. Gaivenio mintys apie lietuvių mokslo kalbos plėtotę labai aktualios ir šiandien: „Tūlas mokslininkas net sako, kad mūsų kalba yra skurdi, nelanksti, kad kai kita kalba pasakai ar parašai – nei pridėsi, nei atimsi. Iš tikrųjų tai iliuzija, apgaulė. Mums trūksta ne terminų, ne specialių konstrukcijų, o dažnai stinga pagarbos gimtajai kalbai. Viską galima išreikšti

lietuviškais žodžiais, pačias sudėtingiausias problemas suformuluoti, reikšmingiausias mintis pasakyti. Reikia tik nebijoti pasakyti, kaip dar niekas nepasakė, pasakyti protingai, logiškai ir svarbiausia – lietuviškai. Taigi mokslo kalbą reikia kurti, niekas mums jos nesukurs“ (Gaivenis 1987b: 19).

Atsiliepdamas į visuomenės poreikius, K. Gaivenis patardavo, kaip išvengti kanceliarinės kalbos ydų, kaip taisyklingai rašyti reikalų raštus ir susirinkimų protokolus. O apibūdinamas kanceliarinio stiliaus ypatumus rašė, kad nors šiam stiliui ir „nebūdingas žodingumas ir vaizdingumas, bet nereikalingas ir dirbtinis jo skurdinimas, stengimasis verstis vienu kuriuo žodžiu, kai tuo tarpu esama bent keleto tikslesnių atitikmenų. Pavyzdžiui, kas gi nežino, kad drausmė, taisyklės – *pažeidžiamos*, priesaika – *sulaužoma*, ramybė – *sutrikdoma*, *sudrumsčiama*, tvarka – *suardoma*. Iš šių veiksmazodžių atitinkamai padaromi ir veikėjų pavadinimai, plg.: drausmės, taisyklių – *pažeidėjas*, priesaikos – *laužytojas*, ramybės – *trikdytojas*, *drumstėjas*, tvarkos – *ardytojas*.“ Kalbininkas mano, kad negerai, kai pagal rusų kalbos, kurioje šiais atvejais vartojamas vienas žodis, pavyzdį lietuviškas žodis *pažeidėjas* pradeda stumti išvardytus savo kaimynus (Gaivenis 1967: 71).

Rūpinosi ne tik rašomosios kalbos taisyklingumu, bet šnekamosios kalbos ypatumais, kėlė žemdirbių kalbos negeroves: neteiktinus vertinius, kirčiavimo ir tarties klaidas. Laikraštyje *Tarybinis mokytojas* svarstė, kokiais būdais reikėtų ugdyti šnekamąją kalbą.

K. Gaivenį buvus puikų pedagogą ir įdomų pasakotoją atskleidžia jo ugdomieji straipsneliai moksleiviams *Lietuvos pionieriuje*. Sudėti į krūvą, jie išleisti knygute *Nuostabioji žodžio šviesa* (Gaivenis 2014). Nors straipsneliai rašyti 1979–1988 metais, tačiau jie tokie patrauklūs, kad turėtų patikti ir skaitmeninei vaikų kartai, nes kalba kinta labai pamažu ir daugelis aprašytų dalykų tebėra aktualūs ir šiandien. Juose kalbininkas labai gyvai, vaizdingai, vaikams suprantama kalba pasakoja apie kalbos dalis, aiškina žodžių kilmę, gramatikos ir leksikos istorijos įvairenybes, supažindina su kaimyninių (latvių, čigonų) ir tolimesnių tautų kalbomis, kalbų giminystę grindžia jų panašumais ir skirtumais, aiškina, kaip atsirado pavardės, moko mandagumo žodžių, pasakoja apie grybų, paukščių, spalvų pavadinimus. Kad moksleiviams būtų suprantamesni sudėtingi kalbos reiškiniai, K. Gaivenis juos išradingai lygina su vaikams žinomais dalykais. Pavyzdžiui, štai kaip meistriškai atskleidžia konteksto reikšmę žodžiui: „Žo-

dis šiek tiek panašus į medūzą. Ji gražiai, natūraliai atrodo tik vandenyje. Ištrauksi medūzą iš vandens – ir liks iš jos tik drebučių gumulas. Žodis irgi gyvas tik sakinyje, tam tikrame kalbos stiliuje“ (Gaivenis 2014: 126). Iš kiekvieno straipsnelio matyti siekis sudominus moksleivius kalbos įvairenybėmis bei keistenybėmis ugdyti jų gebėjimus kalbėti ir rašyti taisyklingai, tiksliai, aiškiai, vaizdingai, mandagiai.

Kalbant apie K. Gaivenio kalbos patarimus, būtina panagrinėti, kuo remdamasis jis teikė savo rekomendacijas, kokiais kriterijais grindė savo siūlymus. Jis kvietė nenutolti nuo liaudies kalbos (Gaivenis 1970), nors ir suprato, kad „mokslo kalbos tolimas nuo liaudies kalbos yra natūralus ir dėsningas dalykas turbūt daugelyje kalbų, bet jo nereikia dirbtinai spartinti“ (Gaivenis 1987b: 20). Parenkant terminą siūlė atsižvelgti į terminų sistemiškumą, tačiau trumpumo reikalavimo nelaikė būtinuoju. Jis teigė, kad darybiškai ir gramatiškai taisyklingas turi būti kiekvienas terminas, o trumpas – ne kiekvienas (Gaivenis 1991: 34). Manė, kad terminų pastovumo, tradiciškumo reikalavimas ne mažiau svarbus kaip sistemiškumo (Gaivenis 1973: 21). Atkreipė dėmesį į terminų motyvaciją. Jo nuomone, ne visai tikslu, kai nemotyvuoti terminai laikomi netinkamais, nes terminą dažnai vartojant motyvacija nublunka, ir tai yra dėsningas reiškinys (Gaivenis 1987b: 20). Peikė keistos ir nesuprantamos darybos žodžius, pvz., *banguotavimas* (Gaivenis 1981: 63), nepritarė kerėpliškiems terminams (*ištova, atstova*) (Gaivenis 1981: 64).

Taisydamas peiktinus kalbos reiškinius, K. Gaivenis buvo nuosaikus, jis pabrėžė, jog svarbu, kad „kalbos kultūros nestelbtų įkyri didaktika ir smulkmenos nebūtų painiojamos su svarbiais dalykais“ (Gaivenis 1990: 19). Atsargiai vertino visuomenės paviršutinišką požiūrį į kalbos klaidas ir ragino prieš teikiant rekomendacijas reiškinį išsamiai išnagrinėti: „Žmonės, kurie dirba ne filologijos srityje, bet domisi kalbos kultūros dalykais, kalbos klaidą dažnai sutapatina su žodžių darybos netaisyklingumu. Tai ne visai tikslu: netaisyklingas darinys tam tikrais atvejais gali ir nebūti kalbos klaida, o visiškai taisyklingas naujadaras kartais esti žalingas ir vengtinas žodis. Vertinant naujadarus reikia išsiaiškinti ne tik darybinę tipologiją, bet ir kurioje kalbos sferoje jis funkcionuoja, ar turi kitų lietuviškų ar tarptautinių pakaitalų ir kokie jų tarpusavio semantiniai ryšiai“ (Gaivenis 1974: 27).

Taigi kalbininkas kalbos rekomendacijas teikė labai atsakingai, nuodugniai išnagrinėjęs peikiamą reiškinį, o apie priedermę kalbai rašė: „Visi mes

gyvename kalbos namuose. Šiuos namus iš žodžių mums pastatė kartų kartos per daugelį šimtmečių. Mūsų pareiga – juos dar patobulinti ir išgražinti. Ir tokius palikti ateičiai – būsimajam laikui“ (Gaivenis 1987a: 111). Taip jis darė visą savo gyvenimą ir paliko ateities kartoms sukurtų naujų darbų, sutvarkytų terminų sistemas ir pagarbų, atsakingą požiūrį į kalbą.

K. Gaivenis – daug nuveikęs praėjusio amžiaus antrosios pusės terminologas, buvo plačių interesų kalbininkas. Visa savo veikla rūpinosi kelti visuomenės kalbos kultūrą, šalia mokslinio darbo, aktyviai užsiėmė norminamąja, šviečiamąja, ugdomąja kalbos veikla ir sklaida: apie kalbos aktualijas daug rašė populiariuose ir profesiniuose leidiniuose. Kalbininkas konsultacijas teikė labai atsakingai, išsamiai išnagrinėjęs probleminį reiškinį, vadovavosi sistemiskumo, pastovumo, liaudies kalbos kriterijais. Gausūs terminologo teoriniai ir praktiniai darbai – didžiulis indėlis puoselėjant lietuvių kalbą, ugdant visuomenės kalbos kultūrą.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

- Gaivenis K. 1966a: Keletas leksinių netikslumų prozos vertimuose. – *Kalbos kultūra* 11, 25–28.
- Gaivenis K. 1966b: Keletas pastabų dėl techninių terminų ir profesionalizmų vartojimo perkeltine reikšme. – *Kalbos kultūra* 11, 55–56.
- Gaivenis K. 1967: Kanceliarinis stilius. – *Kultūros barai* 8, 71.
- Gaivenis K. 1970: Nenutolkime nuo liaudies kalbos. – *Žemės ūkis* 10, 39.
- Gaivenis K. 1973: Terminijos ugdymo vingiai. – *Kalbos kultūra* 25, 19–27.
- Gaivenis K. 1974: Naujadaras naujadarui nelygu. – *Kalbos kultūra* 27, 27–30.
- Gaivenis K. 1980: Paronimai – klastingi žodžiai. – *Kalbos kultūra* 39, 48–50.
- Gaivenis K. 1981: Terminologijos smulkmės. – *Kalbos kultūra* 41, 62–66.
- Gaivenis K. 1987a: *Margas žodžių pasaulis*, Vilnius: Mokslas.
- Gaivenis K. 1987b: Pasakyti logiškai ir lietuviškai. – *Kalbos kultūra* 52, 19–21.
- Gaivenis K. 1990: Rūpintis mokslo kalba ir terminija. – *Kalbos kultūra* 59, 17–19.
- Gaivenis K. 1991: Pora terminologijos mažmožių. – *Kalbos kultūra* 61, 32–34.
- Gaivenis K. 2014: *Nuostabioji žodžio šviesa*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
- Kniūkšta P. 2002: Kalbos politika, teorija ir praktika „Kalbos kultūroje“ – *Kalbos kultūra* 75, 9–30.
- KG 2003: *Kazimieras Gaivenis*. Bibliografijos rodyklė. Sudarė A. Noreikaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
- LKE 2008: *Lietuvių kalbos enciklopedija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Sabalaiuskas A. 2012: *Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija 1980–2010*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- VLE VI – *Visuotinė lietuvių enciklopedija 6 (Fau-Goris)*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2004.

KAZIMIERAS GAIVENIS – CAREFUL DEVELOPER OF THE LITHUANIAN LANGUAGE

The article highlights the role of the famous Lithuanian terminologist Kazimieras Gaivenis in Lithuanian linguistics and terminology. He was a versatile, but also focused linguist whose activities contributed to the strengthening of Lithuanian terminology, compilation of terminological dictionaries and ordering of terms.

Beside his scientific work Gaivenis was also involved in terminology ordering as well as educating society on various different subjects of language and terminology – he published many articles about various linguistic issues in professional journals and popular magazines. His consultations on problematic issues were well-considered and well-grounded and based on the criteria of systematicity, constancy and current living language. The numerous theoretical and practical works of Gaivenis made a significant contribution to the development of the Lithuanian language and linguistic culture.

Gauta 2014-12-08

Rasuolė Vladarskienė
Vilniaus Gedimino technikos universitetas
Saulėtekio al. 11, LT-03227 Vilnius
E. paštas rasuole.vladarskiene@vgtu.lt